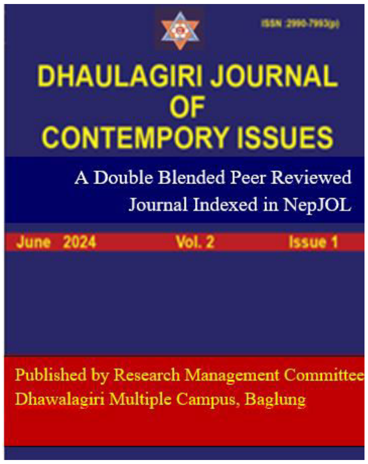

ISSN: 2990-7993(P)

Dhaulagiri Journal of Contemporary Issues
Vol 2, Issues 1
July, 2024
Page 27-36

DOI: https://doi.org/10.3126/djci.v2i1.67448

Published by: Research Management Committee,
Dhawalagiri Multiple Campus, Baglung

Home Page: https://dmcjournal.edu.np/index.php/DWJCI

Nepjol Home Page: https://www.nepjol.info/index.php/djci

साङ्केतिक भाषाका सन्दर्भमा नेपाली साङ्केतिक भाषा

केशव प्रसाद भुसाल
उपप्राध्यापक
शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर काठमाडौँ
Email: keshabbhusal.tu@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख साङ्केतिक भाषा र नेपाली साङ्केतिक भाषाको अध्ययनमा आधारित रहेको छ । यस लेखमा साङ्केतिक भाषासम्बद्ध विभिन्न पक्षहरूको सूक्ष्म समीक्षण गरिएको छ । साङ्केतिक भाषाको सैद्धान्तिक परिचय दिनु, साङ्केतिक भाषाको विकासक्रम प्रस्तुत गर्नु, साङ्केतिक भाषाका प्रकार उल्लेख गर्नु, नेपाली साङ्केतिक भाषाको परिचय दिनु, नेपाली साङ्केतिक भाषाको विकासक्रम उल्लेख गर्नु र नेपाली साङ्केतिक भाषाका विशेषताहरू प्रस्तुत गर्नु यस लेखका मूलभूत उद्देश्य रहेका छन् । प्रस्तुत लेखमा मूलतः गुणात्मक अनुसन्धान विधिको प्रयोग गरिएको छ । यसमा सोद्देश्यमूलक तरिकाले सामग्रीहरूको सङ्कलन गरिएको छ । प्रस्तुत लेख तयारीका क्रममा साङ्केतिक भाषा र यससम्बद्ध विविध पक्षका बारेमा चर्चा गरिएका अङ्ग्रेजी, नेपाली सैद्धान्तिक पाठ्यपुस्तकहरूलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ र तिनको अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । जसका आधारमा साङ्केतिक भाषाको प्रयोगमा हात र यसका विभिन्न भागहरूको प्रयोग हुने गरेको, साङ्केतिक भाषाको प्रयोग बोली भाषाभन्दा पहिलेदेखि नै गरिएको, नेपाली साङ्केतिक भाषाको आफ्नै किसिमको प्रयोग, व्यवहार रहेकोलगायतका निष्कर्ष निकालिएको छ । प्रस्तुत लेखले साङ्केतिक भाषा र नेपाली साङ्केतिक भाषाका बारेमा जानकारी लिन चाहने, यस क्षेत्रमा अनुसन्धान गर्ने शिक्षक, विद्यार्थी, शोधार्थी, लेखक तथा विषय विशेषज्ञलगायतलाई आवश्यक कुराहरू अधिगत गर्न सघाउ पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : नेपाली साङ्केतिक भाषा, साङ्केतिक भाषा, साङ्केतिक भाषाको विकास, साङ्केतिक भाषाका प्रकार,

Article Information

Received: 25 April, 2024 **Reviewed:** 30 April, 2024 - 10 May, 2024 **Revised**: 12 May, 2024 - 18 May, 2024
Accepted: 21 May, 2024 **Published:** 30 June, 2024

Corresponding Author: Keshav Prasad Bhusal

To Cite this Article:
भुसाल, केशवप्रसाद (२०२४), **साङ्केतिक भाषाका सन्दर्भमा नेपाली साङ्केतिक भाषा**, *धौलागिरी जर्नल अफ कन्टेमपोररी इस्युज्* २ (१), २७-३६। https://doi.org/10.3126/djci.v2i1.67448

© by author: This article is licensed under the terms and conditions of Creative Commons Attribution Non-commercial (CC BY NC) License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/

परिचय

भाषा मानवीय सञ्चारको प्रणाली हो । यसका माध्यमबाट मानवीय विचार वा भावनाहरू साटासाट गर्ने गरिन्छ । मानव भाषा कथ्य, लेख्यका अतिरिक्त साङ्केतिक स्वरूपमा पनि व्यवहृत भएको पाइन्छ । कथ्य भाषाका सन्दर्भमा विचार विनिमयार्थ वक्ता-श्रोता र लेख्य भाषाका सन्दर्भमा लेखक-पाठकको अपेक्षा गरिन्छ भने साङ्केतिक भाषाका सन्दर्भमा साङ्केतिक तौरतरिकाको अवलम्बन गरिन्छ । वस्तुतः साङ्केतिक भाषाको प्रयोग व्यवहारका क्रममा हात र यसका आकारका अतिरिक्त शारीरिक हाउभाउको समेत प्रयोग हुने गर्छ । लेख्य भाषामा जस्तै साङ्केतिक भाषामा पनि वर्ण व्यवस्था, व्याकरण व्यवस्था (रूप व्यवस्था र वाक्य व्यवस्था) र अर्थ व्यवस्थाका अतिरिक्त भाषिकागत अवस्था पनि रहेको पाइन्छ । समयको गतिशीलतासँगै साङ्केतिक भाषाको पनि परिवर्तन भइरहन्छ । त्यसो त कुनै एक देशमा प्रयोग व्यवहारमा रहेको साङ्केतिक भाषाको स्वरूपसँग अर्को देशमा व्यवहृत साङ्केतिक भाषाको प्रकृति हुबहु मिल्दैन । अर्थात् साङ्केतिक भाषाको प्रयोग देश, काल, भूगोल वा स्थानपिच्छे फरक फरक किसिमले गरिएको पाइन्छ । यद्यपि यसका आधारभूत मान्यता, व्यवहारको लक्ष्य र प्रयोगगत तौरतरिकामा भने लगभग समानता पाउन सकिन्छ । संसारका विभिन्न देशमा प्रयोग प्रचलनमा रहेको साङ्केतिक भाषाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिलाई दृष्टिगत गर्दा यसको प्रयोग कथ्य भाषाको प्रयोगभन्दा पनि पुरानो रहेको मानिएको छ । प्रस्तुत लेखमा यी विविध सन्दर्भहरूलाई समेटेर साङ्केतिक भाषाको परिचय, विकास, नेपाली साङ्केतिक भाषाको अवस्था आदिबारे अन्वेषण गरिएको छ । यसपूर्व यससम्बन्धी केही सैद्धान्तिक चर्चा, परिचर्चा गरिएको पाइए पनि विस्तृत अध्ययन भएको नदेखिएकाले प्रस्तुत अध्ययन नवीन हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत लेख गुणात्मक अनुसन्धान विधिमा आधारित रहेको छ । यस लेखमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत लेख तयारीका क्रममा पुस्तकालयीय कार्यका माध्यमबाट सोद्देश्यमूलक तरिकाले आवश्यक सामग्रीहरूको सङ्कलन गरिएको छ । प्रस्तुत लेखमा साङ्केतिक भाषा र यससम्बन्धी सैद्धान्तिक चर्चा गरिएका अङ्ग्रेजी-नेपाली सैद्धान्तिक सामग्रीहरूलाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ भने साङ्केतिक भाषाका बारेमा चर्चा एवम् अध्ययन गरिएका लेखहरू, शोधकार्यहरू र इन्टरनेटबाट प्राप्त सामग्रीहरूलाई द्वितीयक स्रोतको रूपमा उपयोग गरिएको छ । यस लेखमा सङ्कलित सामग्रीहरूको अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यहरूलाई सूक्ष्म रूपमा विश्लेषण गरी सन्दर्भानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

व्याख्या विश्लेषण

साङ्केतिक भाषाका सन्दर्भमा नेपाली साङ्केतिक भाषा शीर्षकीय प्रस्तुत अध्ययनमा विभिन्न सैद्धान्तिक कृतिको सूक्ष्म अन्वेषणबाट प्राप्त तथ्यहरूलाई निम्नानुसारका उपशीर्षकमा विभक्त गरी व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ :

साङ्केतिक भाषाको परिचय

सङ्केतका आधारमा विचार विनिमय गरिने भाषालाई साङ्केतिक भाषा भनिन्छ । साङ्केतिक भाषा बोली भाषा (Spoken Language) भन्दा भिन्न र स्वतन्त्र हुन्छ । यसको प्रयोग श्रवण शक्ति एवम् वाक् क्षमता नभएका बहिरा मानिसहरूले गर्छन् । भाषामा जस्तै साङ्केतिक भाषामा पनि भाषिक व्यवस्थाको उपस्थिति हुन्छ (गौतम र चौलागाईं, पृ. २३) । यसको उत्पादनमा चार ओटा महत्त्वपूर्ण पक्ष हस्ताकार (Handform), स्थान वा अवस्थिति (Location), चाल (Movement) र दिशा निर्देशन (Orientation) का अतिरिक्त शरीरको ढाँचा, टाउको, निधार, आँखीभौं, आँखा, नाक, गाला, ओठ जिब्रो, बाहु, घाटी, छाती र मुखमुद्राको विशिष्ट भूमिका रहेको हुन्छ । यिनको एकल वा संयोजनयुक्त चालबाट व्याकरणिक संरचना, व्याख्यात्मक एवम् क्रियात्मक वा अनुकरणात्मक विषय र सङ्कथन प्रस्तुत गरिन्छ (पूर्ववत्) । यसमा अर्थभेद जनाउनका लागि ओठ र टाउको, व्याकरणिक संरचना व्यक्त गर्नका लागि आँखीभौं र टाउको, व्याख्यात्मक, अनुकरणात्मक वा क्रियात्मक सूचना प्रस्तुत गर्नका लागि मुखाकृति र साङ्कथनिक कार्यका लागि टाउकाको चाल र स्थिर (अविचलित) हेराइको प्रयोग गरिन्छ ।

संसारमा करोडौं स्थानीय बहिरा समुदायका माझ सयौं साङ्केतिक भाषाहरू बोलिन्छन् । सबै साङ्केतिक भाषामा आआफ्नै किसिमका हस्ताकार, तिनको संयोजन, मुखमुद्रा एवम् चाल रहेका हुन्छन् । कतिपय साङ्केतिक भाषामा त्यसको स्थिति समान देखिन सक्छ तथापि त्यसले दिने अर्थ पूर्ण रूपमा भिन्न र परस्परमा अस्वीकार्य हुन्छ, किनभने साङ्केतिक भाषाको अर्थ समाजमा रहेका पहिचानयोग्य संस्कृति बोकेका बहिरा समुदायले गर्ने सङ्केत प्रयोगको यथार्थमा भर पर्दछ । साङ्केतिक भाषालाई औंलाको हिज्जे वा अङ्गुलीवर्तनी (Finger spelling) पनि भन्ने गरिन्छ । यसमा मूलतः हात र यसका विभिन्न भाग (औंला, औंलाका जोर्नी, हत्केला, पञ्जा, नाडी, कुइनो आदि) को प्रयोगद्वारा सूचना सम्प्रेषण गरिन्छ भने मुखको प्रयोगद्वारा भनाइको तात्पर्य स्पष्ट पार्ने प्रयत्न गरिन्छ । हस्ताकृतिमा देखिने सानो अन्तरले अर्थमा भिन्नता ल्याउने हुँदा साङ्केतिक भाषामा अर्थबोधका लागि हातका विभिन्न अवस्थालाई ध्यान दिनुपर्दछ । भाषावैज्ञानिकहरूले हस्ताकृतिलाई ±सन्निकटता, ±फैलिएको र ± गोलाकार गरी विश्लेषण गरेको पाइन्छ (भुसाल, २०७०) । साङ्केतिक भाषा नबोलिकन

सङ्केतको भरमा गरिने नाटकीय प्रदर्शन होइन । यो औपचारिक, व्यावहारिक र नियमसङ्गत प्रक्रियामा आधारित हुन्छ । यो कथ्य भाषाजस्तै विभिन्न तत्त्वहरूले सङ्गठित हुन्छ - अर्थविहीन एकाइ (वर्ण) देखि अर्थयुक्त एकाइ (शब्दार्थविषयक) सम्म । यसमा कथ्य भाषामा जस्तै सञ्चारको ढाँचा, यादृच्छिकता, अर्थतात्त्विकता, अन्तपरिवर्तनशीलता, सांस्कृतिक सञ्चरण, विस्थापनशीलता, उत्पादनशीलतालगायतका विशेषता अन्तर्भूत हुन्छन् साथै यसलाई कथ्य भाषासरह वार्णिक, रूपिमिक, वाक्यीय र साङ्कथनिक तहसम्म पुगेर अध्ययन विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

साङ्केतिक भाषा असङ्गत मूक (लाटो) अभिनय होइन न त साधारण मुखमुद्रायुक्त सङ्केत नै । यो न पूर्णतः विश्वव्यापी हुन्छ न त अन्तर्राष्ट्रिय नै । यो त्यस्तो भाषा हो जसमा समग्र साझा भाषावैज्ञानिक विशेषता पनि रहँदैनन् । कुनै पनि देशका विभिन्न व्यक्ति वा बहिरा समुदायले आआफ्नै किसिमका साङ्केतिक स्वरूपको विकास गर्ने हुँदा यो बोली भाषाजस्तै भूगोल र राष्ट्रसापेक्ष हुन्छ । परिणामतः विश्वको साङ्केतिक भाषामा प्रशस्त भिन्नता र आपसी दुर्बोध्यता रहेको पाइन्छ । जस्तैः नेपाली, हिन्दी साङ्केतिक भाषा र ब्रिटिस साङ्केतिक भाषाबिच पूर्णतः भिन्नता रहेको छ भने अमेरिकाली, ब्राजिलियाली, आइरिस साङ्केतिक भाषाका बिच पनि विविधता रहेको छ । यद्यपि साङ्केतिक भाषाको व्याकरणिक संरचना भने निश्चित भूगोल र देशभर समान रहन सक्छ । दक्षिण अफ्रिकामा बोलिने साङ्केतिक भाषामा भौगोलिक विविधताका बाबजुत देशभर समान व्याकरणिक संरचना पाइनुलाई यसको उदाहरण मान्न सकिन्छ । साङ्केतिक भाषा हस्तक्रिया र इसारामूलक प्रस्तुतिबाट व्यवहृत हुन्छ । यसलाई बहिराहरूले हातका माध्यमबाट विचार विनिमय गर्ने एक कृत्रिम सञ्चार मानिन्छ (भण्डारी र अन्य, २०६७) । साङ्केतिक भाषालाई भाषावैज्ञानिक अध्ययनले जटिल प्राकृतिक भाषाका रूपमा व्याख्या गरेको छ र बहिराहरूको स्थानीयदेखि राष्ट्रिय स्तरको पहिचान तथा संस्कृति मानेको छ भने सन् १९६० मा अमेरिकी साङ्केतिक भाषाका बारेमा गरिएको अनुसन्धानले आफ्नै व्याकरणिक संरचना भएको, अन्य भाषा (कथ्य-लेख्य) भन्दा भिन्न स्वतन्त्र मानवीय भाषाका रूपमा चर्चा गरेको छ ।

संसारमा ७० मिलियन अर्थात् सात करोड बहिरा मानिसहरूले साङ्केतिक भाषाको प्रयोग गर्ने तथ्य पाइन्छ । जसमध्ये ९० प्रतिशत बहिराहरू श्रवणीय क्षमता भएका आमाबाबुबाट जन्मेका छन् र तिनले साङ्केतिक भाषालाई मातृभाषाका रूपमा नभई घरपरिवार, समाज, विद्यालयका शिक्षक र सहपाठीबाट पहिलो भाषाका रूपमा सिक्दछन् भने बाँकी १० प्रतिशत बहिराहरू बहिरा आमाबाबुबाट जन्मेका छन् र तिनले साङ्केतिक भाषालाई मातृभाषाका रूपमा आर्जन गर्दछन् (ह्युमन राइट्स वाच, २०२२) । साङ्केतिक भाषाको दृश्यात्मक वा इसारामूलक प्रकृति विश्वव्यापी रूपमा मिल्ने भएकाले संसारका साङ्केतिक भाषा प्रयोक्ताले यसलाई कथ्य भाषाका तुलनामा छिटो बुझ्न सक्ने मानिन्छ । कतिपय पाश्चात्य विद्वान्हरूले अन्तर्राष्ट्रिय साङ्केतिक भाषा रहेको र त्यसलाई गेस्टुना (Gestuno) भनिने धारणा अघि सारेका छन् । उनीहरूका अनुसार उक्त भाषा (Gestuno) सन् १९२४ मा पेरिसमा भएको बहिराहरूको पहिलो प्रतिनिधिमूलक विश्वव्यापी खेलमा प्रयोग गरिएको थियो । जसलाई अन्तर्राष्ट्रिय अवसर (बहिराहरूको सभा, सम्मेलन, कार्यक्रम आदि) मा अहिले पनि प्रयोग गर्ने गरिन्छ (मोडी, १९८७) । तदपि यस भाषाको स्वीकृत औपचारिक लिखित रूप भने रहेको पाइँदैन । विभिन्न समयमा विद्वान्हरूले यसको लिखित रूप तयार गरेका भए पनि त्यो सर्वस्वीकार्य बन्न सकेको देखिदैन ।

साङ्केतिक भाषाको विकास

साङ्केतिक भाषा विशेषतः बहिराहरूले प्रयोग गर्ने भाषा हो । यो बोली भाषाभन्दा पहिले नै प्रयोगव्यवहारमा आएको मानिन्छ (यादव र रेग्मी, २०५९) । यस सन्दर्भमा 'होमोसिपियन्स' अवस्थादेखि नै मानवले भाषाको प्रयोग गर्दै आएको र तत्बखत विचार विनिमयका लागि हाउभाउ एवम् दृश्य सङ्केतको प्रयोग गरेको प्रसङ्ग पनि पाइन्छ । सुरुसुरुमा बहिराहरूका लागि सम्प्रेषणीय समस्या र अन्यौल रहेको थियो । उनीहरूका लागि विद्यालयमा साङ्केतिक भाषालाई अस्वीकार गरिन्थ्यो । त्यसैले विद्यालय जाने बहिराहरूले विद्यालयमा कसैले साङ्केतिक भाषा प्रयोग गरेको देख्दैनथे । वर्तमान समयमा यसको तीव्रतर विकास र प्रयोग हुँदै गएको छ । अर्थात् बहिराहरूले प्रयोग गर्ने साङ्केतिक भाषा सम्पन्न र समृद्ध बनेको छ । यसलाई विद्यालयीय शिक्षणको माध्यमका रूपमा स्थान दिन थालिएको छ भने कतिपय संघसंस्थाहरू (बहिरा बालबालिकाहरूलाई पढाउने) मा यसलाई औपचारिक भाषाकै मान्यता प्रदान गरिएको छ । साङ्केतिक भाषाको विकासका पछाडि विभिन्न कालखण्ड र तत्खण्डमा गरिएका महत्त्वपूर्ण कार्यहरूको विशिष्ट भूमिका रहेको देखिन्छ । यसको सुदीर्घ परम्परालाई विकासक्रमका आधारमा निम्नानुसार बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- भाषाको आविष्कार कसैले गरेको नभई समयक्रमसँगै आफसेआफ मानिसहरूका बिच मुख्य सञ्चार प्रणालीका रूपमा प्रयोग हुँदै आएकाले साङ्केतिक भाषाको आविष्कार पनि यसैअनुरूप भएको मानिन्छ ।
- साङ्केतिक भाषा कथ्य भाषाभन्दा पहिले प्रयोगमा आएको मान्न सकिन्छ किनभने कथ्य भाषाको प्रयोगपूर्व मानिसहरूले हात वा अन्य अवयवको इसारामा विचार आदान-प्रदान गरेका हुन सक्छन् । साङ्केतिक वा इसारामूलक सिद्धान्त (Gesture theory) का अनुसार पनि मानवोच्चारित भाषा साङ्केतिक भाषाबाट विकसित भएको हो ।

- साङ्केतिक भाषाको चर्चाका सम्बन्धमा पनि हजारौं वर्षपूर्व पुग्नुपर्दछ । इसापूर्व १४०० तिर प्राचीन इजिप्टमा बहिराहरूलाई विशेष प्रकारका मान्छेका रूपमा लिई शब्दचित्रका माध्यमबाट शिक्षा दिइन्थ्यो । शब्दचित्र र हाउभाउयुक्त भाषाका बीच केही समानता पाउन सकिन्छ । इसाको दोस्रो शताब्दीमा ओठको सङ्केतका आधारमा बहिरा मानिसहरूले विचार सम्प्रेषण गर्ने गरेको तथ्य पाइन्छ भने पाँचौं शताब्दीमा ग्रिसेली दार्शनिक प्लेटोले बहिरा मानिसहरूले प्रयोग गर्ने सङ्केत व्यवस्थाबारे लेखेका थिए भनिन्छ । यसबखत सुकरातले "यदि हामीसँग आवाज छैन र केही कुरा व्यक्त गर्नु छ भने के हामी हाम्रा हात, टाउको, शरीरका विभिन्न भाग चलाएर एकापसमा विचार अभिव्यक्त गर्दैनौं र ?" भनेको कुरा स्मरणीय रहेको छ ।
- सातौं शताब्दीमा बेलायतका सन्त भेनेरेवल वेदेले आफ्नो ग्रन्थ 'दि टेम्पोरम रेसन' (De Temporum Ratione) को प्रस्तावनामा औंलाको स्थितिले अक्षरको प्रतिनिधित्व गर्न सक्ने महत्त्वपूर्ण विचार उल्लेख गरेका छन् (वेदे, ७२५) ।
- सन् १६१० मा स्पेनका पादरी जन पब्लो दि बोनेट ९व्गबल एबदयि मभ द्ययलभत० ले बहिराहरूका लागि साङ्केतिक हाते वर्णको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । जसलाई आधुनिक साङ्केतिक भाषाको पहिलो रूप मानिन्छ । यिनले सन् १६२० मा साङ्केतिक भाषाको पहिलो पुस्तक ूच्ममगअतष्यल या भिततभचक बलम बचत ायच तभबअजष्लन ंगतभ उभयउभि तय कउभबपू प्रकाशित गरेको देखिन्छ । जसले बहिराहरूलाई साङ्केतिक भाषा सिक्न मद्दत गर्‍यो । यसैबाट हिब्रु, जापानी, चिनिया, देवनागरी आदिमा साङ्केतिक वर्णमालाको विकास भएको मानिन्छ । बोनेट ९द्ययलभत० को लेखोट इटालियन चिकित्सक गिरोलामो कार्डाना] (Girolamo cardano) को कार्यमा आधारित थियो । कार्डानोले भावबोधका लागि श्रवणीय शब्द आवश्यक नभएको घोषणा गर्दै बहिराहरूलाई साङ्केतिक भाषा सिकाउनका लागि कोडको समेत आविष्कार गरेका थिए तर उनले बोनेटले पुस्तक प्रकाशन नगर्दासम्म प्रयोगमा ल्याएका थिएनन् ।
- सन् १६४४ र १६४८ मा इङ्ल्यान्डका जोन बुलर ९व्यजल द्यगधिभच० ले ओष्ठ पाठन विधिका अतिरिक्त बोलाइ, लेखाइ र सङ्केत गराइलाई भाषिक सञ्चारका क्रममा स्वीकार गर्न सकिने धारणा राख्दै हाउभाउ र सङ्केतलाई अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चार व्यवस्थाका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने धारणा अघि सारेको देखिन्छ ।
- सन् १६८० मा जर्ज डल्गाना (George Dalgarno) ले बहिराहरूका लागि पठनीय पुस्तक प्रकाशित गरेको पाइन्छ । जसमा बहिराहरूको शिक्षणका लागि आफ्नै किसिमको विधि समावेश गरिएको र अक्षरलाई देब्रे हातको हत्केला र औंलाको भिन्न-भिन्न जोडाइका आधारमा खुट्याउने व्यवस्था गरिएको थियो भनिन्छ ।
- सन् १६९२ मा चार्ल्स दि ला फिन ९ऋजबचभिक मभ ाब ँष्ल० ले साङ्केतिक वर्णतात्त्विक प्रणालीको व्याख्या गर्दै पुस्तक प्रकाशित गरेको पाइन्छ । यिनले शरीरको भागले सङ्केत गर्दा पहिलो अक्षर र औंलाले सङ्केत गर्दा स्वर अक्षर औंलिने कुरा प्रस्तुत गरेका छन् । यिनले अङ्ग्रेजी र ल्याटिन भाषाका लागि यस्तो सङ्केतको व्यवस्था गरेका हुन् । सन् १६९८ पछि मात्र दुई हाते साङ्केतिक वर्णमालाको विकास भएको मानिन्छ ।
- सन् १७२० मा इङ्ल्यान्डका हेनरी बेकर ९ज्भलभचथ द्यबपभच० ले जोन बालिसको लेखन विधिलाई पछ्याएको देखिन्छ । यस समयमा ब्रिटिस हस्ते वर्णमाला धेरथोर मात्रामा प्राचीन ब्रिटिस उपनिवेश भारत, अष्ट्रेलिया, न्युजिल्यान्ड, युगान्डा र दक्षिण अफ्रिका तथा प्राचीन गणराज्य युगोस्लाभिया, इन्डोनेसिया, नर्वे, जर्मनी र संयुक्त राज्य अमेरिकामा प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।
- सन् १७६० मा बेलायतका थोमस ब्रेडउड (Thomus Braidwood) ले बहिराहरूका लागि पहिलोपटक स्कुलको स्थापना गरेको पाइन्छ । यसैबखत (सन् १७६० मा) एक धनाढ्य/सम्पन्न फ्रान्सेली शिक्षक चार्ल्स माइकल दि इपी (Charles Michel de I'Epee: 1712–89) ले पेरिसमा बहिराहरूले प्रयोग गर्ने गरेको बोनेट ९द्ययलभत० द्वारा विकसित साङ्केतिक भाषाको लेखोटलाई मिलाएर व्यवस्थित हस्त वर्णमाला प्रकाशित गरेको देखिन्छ । यिनले सन् १७७५ मा पेरिसमा बहिराहरूका लागि 'The National Institute for Deaf Youth' नामक विद्यालय खोलेको पाइन्छ जहाँ बहिराहरूलाई पेरिसको सडकमा बहिरा बालबालिकाले प्रयोग गर्ने हाते सङ्केतको अवलोकनका आधारमा शिक्षा दिइन्थ्यो भने सन् १७७६ मा 'क्ष्लकतचगअतष्यल या म्भबा बलम म्गद गकष्लन ंभतजयमष्अबा क्ष्नल' शीर्षकको शब्दकोश एवम् पुस्तक प्रकाशित गरेको देखिन्छ । यीद्वारा विकसित साङ्केतिक भाषाको वर्णमाला फ्रान्स र उत्तरी अमेरिकामा हालसम्म पनि अस्तित्वमा रहेको भेटिन्छ ।
- सन् १७७८ मा जर्मनका साम्युयल हैनिक (Samuel Heinicke) ले बहिराहरूका लागि विद्यालयको स्थापना गरेको पाइन्छ । यिनले होल्यान्डका अमन (Amman) ले अघि सारेको मौखिक विधिलाई पछ्याएको देखिन्छ ।
- सन् १८१७ मा अमेरिकाको हार्टफोर्डमा थोमस हप किङ्स ग्लाड (Thomas Hop Kings Gallandet) ले बहिराहरूका लागि पहिलो (उक्त स्थानमा) विद्यालयको स्थापना गरी साङ्केतिक भाषा प्रशिक्षकका रूपमा पेरिस विद्यालयका साङ्केतिक भाषाका बहिरा प्रशिक्षक लरेन्ट क्लार्क ९ीबगचभलत ऋबिचअ० लाई भिœयाएको देखिन्छ ।

- सन् १८५७ मा एडवार्ड माइनर ग्लाउडे (Edward Miner Gallaudet) ले बहिराहरूका लागि वासिङ्टनमा विद्यालय खोलेको पाइन्छ । उक्त विद्यालय सन् १८६४ मा राष्ट्रिय बहिरा कलेज (National Deaf College) बन्न पुग्यो जसलाई हाल ग्लाउडे युनिभर्सिटी (Gallaudet University) भनिन्छ । यो विश्वका बहिराहरूका लागि एक उदार विश्वविद्यालयका रूपमा रहेको छ ।
- सन् १८८० मा इटालीको मिलानमा भएको अन्तर्राष्ट्रिय बहिराका शिक्षक, शिक्षाविद् गरी २५५ जना सम्मिलित सम्मेलनले जर्मन विधि (मौखिक) लाई बहिरा समुदायमा प्रयोग गर्नुपर्ने भनी पारित गरेको र साङ्केतिक भाषालाई विद्यालयमा प्रयोग गर्नबाट रोक लगाएको देखिन्छ । फलस्वरूप साङ्केतिक भाषा विद्यालयबाहिर गोप्य प्रयोगको भाषाका रूपमा रहन पुग्यो ।
- सन् १९६० मा अमेरिकी भाषाविद् विलियम सि. स्टोक (William C. Stoke) ले 'Structure of American Sign language' नामक पुस्तक प्रकाशित गरेपछि साङ्केतिक भाषाको विकासले पूर्ण गति लिएको देखिन्छ (गौतम र चौलागाईं, २०६७ : २४) । जसलाई साङ्केतिक भाषाको भाषावैज्ञानिक अध्ययन गरिएको पहिलो पुस्तक पनि मानिन्छ । उनले यस पुस्तकमा साङ्केतिक भाषाका वर्णलाई सङ्केतिम अर्थात् चेरिम (Chereme) प्रस्ताव गर्दै चेरिम विश्लेषणका चार आधार उल्लेख गरेका छन् ।
- सन् १९८० मा बहिरा मानिसहरू दुई किसिमको समाजमा रहन्छन् (क) बहुसङ्ख्यक बहिराहरू श्रवण र वाक्क्षमता भएका मानिसहरूको समाजमा र (ख) अल्पसङ्ख्यक बहिराहरू बहिरा मानिसहरूकै समाजमा भन्ने धारणा बाहिर आएको देखिन्छ ।
- सन् १९८१ मा बहिराहरूको अधिकारलाई सुरक्षित गर्नका लागि द्विभाषिकताको विधेयकलाई स्विडिस संसदले पारित गरेको पाइन्छ ।
- सन् १९९५ मा साङ्केतिक भाषालाई सर्वप्रथम युगान्डाले प्रतिनिधि सभा (व्यवस्थापिका) बाट पारित गरी मान्यता प्रदान गरेको देखिन्छ ।
- सन् २००३ मा साङ्केतिक भाषाका प्रतिभावान् व्यक्तिहरूले साङ्केतिक भाषाको सफ्टवेयर विकास गरेको देखिन्छ । जसले साङ्केतिक भाषा सिक्न चाहनेहरूका लागि विशिष्ट सहयोग पुऱ्याएको छ ।
- सन् २०१० मा अमेरिकामा साङ्केतिक भाषामा साङ्केतिक भाषाबारे छोटो भिडियो सार्वजनिक गरिएको पाइन्छ । जसमा साङ्केतिक भाषाको इतिहास र भूमिकाबारे सङ्क्षिप्त व्याख्या गरिएको थियो ।
- हाल साङ्केतिक भाषा सिक्न चाहनेहरूका लागि बजारमा साङ्केतिक भाषाका विभिन्न भिडियो तथा अन्य सामग्रीहरू उपलब्ध छन् ।

उल्लिखित आधारमा साङ्केतिक भाषाको उद्भव, विकास र प्रयोग प्रारम्भमा युरोप र अमेरिकामा भएको देखिन्छ भने पछि अफ्रिका, अष्ट्रेलिया तथा एसियामा यसको विस्तार भएको पाइन्छ । सम्प्रति यसको रूपवैज्ञानिक, वाक्यवैज्ञानिक, ऐतिहासिक तथा समाजभाषिक अध्ययन हुँदै आएको छ ।

साङ्केतिक भाषाका प्रकार

मौखिक भाषाका जस्तै साङ्केतिक भाषाका पनि विभिन्न प्रकार रहेका छन् । साङ्केतिक भाषालाई स्थानका आधारमा अमेरिकाली, फ्रान्सेली बेलायती, ब्राजिलियाली, आइरिस, ब्रिटिस, हिन्दी, नेपाली आदि साङ्केतिक भाषामा र संरचनाका आधारमा वैकल्पिक साङ्केतिक भाषा, ओठे साङ्केतिक भाषा, अङ्गुलीवर्तनी साङ्केतिक भाषाका रूपमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । विकफर्ड (सन् २००५) लगायतका भाषावैज्ञानिकहरूले साङ्केतिक भाषाका विभिन्न स्वरूपको अध्ययन गरी यसलाई स्थानीय साङ्केतिक भाषा, क्षेत्रीय साङ्केतिका भाषा, राष्ट्रिय साङ्केतिक भाषाका रूपमा चर्चा गरेका छन् । समग्रतः यसका प्रकारलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

घरेलु साङ्केतिक भाषा : आफ्ना बहिरा बालबालिकाहरूसँग विचार विनिमय गर्न घर परिवारले प्रयोग व्यवहारमा ल्याउने साङ्केतिक भाषालाई घरेलु साङ्केतिक भाषा भनिन्छ । यस्तो साङ्केतिक भाषाबाट बहिरा बालबालिकाहरूले अन्य बालबालिकाहरूसँग प्रभावकारी विचार विनिमय वा सम्पर्क विस्तार गर्न सक्दैनन् । केवल घरेलु प्रयोजनमा मात्र सीमित रहने यस प्ररूपको भाषाबाट अरूहरूलाई शिक्षित गराउन पनि सकिँदैन र यसलाई पुस्तान्तर गर्न पनि सकिँदैन ।

ग्रामीण साङ्केतिक भाषा : स्थानीय स्तरमा रहेका बहिराहरूका बिच विचार विनिमयका लागि प्रयोग गरिने साङ्केतिक भाषालाई ग्रामीण साङ्केतिक भाषा भनिन्छ । यो स्थानीय रैथाने सङ्केतसँग सम्बन्धित हुन्छ । यस्तो साङ्केतिक भाषा सुन्न र बोल्न सक्नेहरूका लागि पनि चासोको विषय बन्न सक्छ ।

बहिरा समुदायको साङ्केतिक भाषा: बहिराहरूको समाज वा समुदायमा परस्पर विनिमयका लागि प्रयोग-व्यवहार गरिने साङ्केतिक भाषालाई बहिरा समुदायको साङ्केतिक भाषा भनिन्छ । बहिरा समुदायमा प्रयोग गरिने भएकाले यसले विद्यालयीय सङ्केतलाई समेत जनाउँदछ ।

राष्ट्रिय साङ्केतिक भाषा : कुनै पनि राष्ट्रले आफ्नो देशमा रहेका बहिरा मानिसहरूका लागि तय गरेको साङ्केतिक भाषालाई राष्ट्रिय साङ्केतिक भाषा भनिन्छ । आफ्नो देशका विभिन्न भूभागमा रहेका बहिराहरूले प्रयोग गर्ने सङ्केतलाई आधार मानी यस्तो सङ्केतिक भाषा तयार गरिएको हुन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय साङ्केतिक भाषा : संसारभरका बहिरा मानिसहरूलाई प्रयोग व्यवहारका लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा तयार गरिएको साङ्केतिक

भाषालाई अन्तर्राष्ट्रिय साङ्केतिक भाषा भनिन्छ । साङ्केतिक भाषाको स्वरूप राष्ट्रपिच्छे फरक-फरक हुने भएकाले यसको मानकीकरणमा समस्या देखा पर्दछ । तापनि बहिराकेन्द्री विभिन्न कार्यक्रमका लागि यसको आवश्यकता पर्दछ । कतिपय विद्वान्हरूले अन्तर्राष्ट्रिय साङ्केतिक भाषाका रूपमा 'गेस्टुनो' (Gestuno) को चर्चा गरेका छन् ।

नेपाली साङ्केतिक भाषाको परिचय

नेपाली साङ्केतिक भाषा नेपालका बहिराहरूले प्रयोग गर्ने राष्ट्रिय भाषा हो । यो मूलतः काठमाडौंमा रहेका बहिराहरू र अंशतः पोखरा तथा अन्य ठाउँका बहिराहरूले प्रयोग गर्ने सङ्केतमा आधारित भई मानकीकरण गरिएको भाषा हो । यसले शिक्षा मन्त्रालय र महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालयबाट समेत मान्यता प्राप्त गरेको छ । यो बहिरा विद्यार्थीहरूले पढ्ने सबै विद्यालयमा औपचारिक भाषाका रूपमा प्रयोग गरिन्छ । संयुक्त राष्ट्र संघले अघि सारेको शारीरिक रूपमा असक्षम व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको हकका रूपमा दिइनुपर्ने साङ्केतिक भाषालाई नेपालले पनि अनुमोदन गरेको र त्यसलाई अन्य भाषासरह महत्त्व दिई व्यवहारमा उतारेको पाइन्छ ।

नेपाली साङ्केतिक भाषाका सम्बन्धमा विभिन्न किसिमका दृष्टिकोणहरू पाउन सकिन्छ । विटमेन (सन् १९९१) का अनुसार नेपालको साङ्केतिक भाषा भारत र पाकिस्तानको साङ्केतिक भाषाभन्दा सम्भवतः भिन्न रहेको छ । अमेरिकाको ग्लाउडे युनिभर्सिटी (Gallaudet University) ले प्रस्तुत गरेको प्रतिवेदनअनुसार नेपाली साङ्केतिक भाषा स्थानीय र अमेरिकी सङ्केतबाट विकसित भाषा हो । उडवार्ड (Woodward : 1993) का अनुसार नेपाली, भारती र पाकिस्तानी साङ्केतिक भाषा एउटै भाषा परिवार वा स्रोतका भिन्न-भिन्न भाषा हुन् । मोर्गन (सन् २०१२) का अनुसार नेपाली साङ्केतिक भाषा भारत-पाकिस्तानी साङ्केतिक भाषा परिवारसँग सम्बन्धित रहेको छैन । जिसन (सन् २००३) का अनुसार नेपाल, भारत र पाकिस्तानभर बोलिने साङ्केतिक भाषामा अलगअलग भाषिकागत विविधता रहेका छन् । नेपाली साङ्केतिक भाषाका सन्दर्भमा देखापरेका यी विभिन्न धारणाबाट के स्पष्ट हुन आउँछ भने नेपाली साङ्केतिक भाषा अन्य कुनै साङ्केतिक भाषाबाट नभई आफ्नै मौलकिताबाट सिर्जित भाषा हो । यस क्षेत्रमा भएका अध्ययन-अनुसन्धानले पनि यसलाई अन्य भाषासँग असम्बन्धित भाषाका रूपमा व्याख्या गरेका छन् ।

नेपाली साङ्केतिक भाषामा पत्रपत्रिका तथा शब्दकोश प्रकाशन, चलचित्र र टेलिभिजनमार्फत् सूचना एवम् समाचार प्रसारण हुने गरेको पाइन्छ । विद्यालयीय पठनपाठनको व्यवस्था पनि मिलाइएको यस भाषामा वर्ण, रूप, वाक्य, अर्थ र व्याकरण व्यवस्थाको विकास भएको छ भने हस्ताकार, दिशानिर्देश, स्थान, चाल, मुखाकृति आदिको प्रयोगमा पनि व्यापकता आएको छ । नेपाली साङ्केतिक भाषा बहुसङ्ख्यक नेपाली बहिराहरूले सिक्न पाएका त छैनन् । अपितु जसले सिकेर बहिरा समुदायमाझ आफूलाई क्रियाशील गराएका छन् तिनले फेसबुक, स्काइपजस्ता सामाजिक सञ्जालमार्फत विदेशी बहिरा संघसंस्था र बहिराहरूसँग व्यक्तिगत रूपमा पनि औपचारिक सम्बन्ध कायम गर्न सकेका छन् ।

नेपाली साङ्केतिक भाषाको विकास

नेपाली साङ्केतिक भाषाको उद्भव कहाँ र कहिलेदेखि भयो भन्नेबारे कुनै निश्चितता पाइँदैन । तापनि बहिराहरूका लागि विद्यालयको स्थापना भएपछि यसको व्यवस्थित सुरुवात भएको मानिन्छ । नेपाली साङ्केतिक भाषाको इतिहास खोज्दै जाँदा वि. सं. २०२३ साल विशेष महत्त्वको देखा पर्छ (यादव र रेग्मी, २०५९) । २०२३ सालमा काठमाडौंस्थित वीर अस्पतालका दुई वटा कोठामा बहिराहरूलाई पढाउने उद्देश्यले डा. लक्ष्मीनारायण प्रसादको प्रयासबाट कक्षा सञ्चालन गरिएको तथ्य पाइन्छ । जहाँ चार जना बहिरा विद्यार्थीहरू (निर्मलकुमार देवकोटा, विजयराज ठाकुर, मोहन लोहनी र विजय देव) ले अध्ययन गर्दथे । वीर अस्पतालमा बहिराहरूलाई अमेरिकी महिला स्वयंसेविका बोली विशेषज्ञ सुसन ह्यामरम्यान ९क्षगकबल ज्कभचकबल० ले प्रशिक्षण दिएको तथा नेपालका यादव खरेल र इन्दिरा श्रेष्ठले पनि पढाएको बुझिन्छ । पछि वीर अस्पतालको उक्त कोठारूपी विद्यालयलाई तत्कालीन श्री ५ रत्नराज्यलक्ष्मीदेवी शाहको स्वीकृतिबमोजिम नक्सालस्थित बालमन्दिरमा सारिएको पाइन्छ । जुन अहिले पनि बहिरा बालबालिकाहरूको विद्यालयका रूपमा सोही मन्दिरको हाताभित्रै सञ्चालित छ । ओष्ठ्य-पठन विधि (उच्चारण वा ध्वनिमा आधारित विधि) मा आधारित त्यस वेलाको शिक्षण पद्धति बहिरा विद्यार्थीहरूका लागि त्यति प्रभावकारी थिएन । तदपि त्यसका आधारमा विद्यार्थीहरूले विद्यालयभित्र र बाहिर सिकेका कुराहरूको अभ्यास गर्दथे ।

२०३० सालमा एक जना अमेरिकी बहिराहरूका प्रशिक्षकले नेपाली बहिराहरूलाई भेटेर अमेरिकी साङ्केतिक भाषासँग परिचित गराई अमेरिकी हस्तमालाका कार्डहरू दिएको र नेपाली बहिराहरूले त्यसको प्रयोग गर्न थालेको कुरा महत्त्वपूर्ण रूपमा देखा पर्छ । भण्डारी र अन्य (२०६७) का अनुसार २०३० सालमा काठमाडौं नक्सालको बालसङ्गठन कार्यालयमा बहिराहरूको शिक्षणका निम्ति एउटा छुट्टै व्यवस्था गरिएको देखिन्छ तर त्यसबखत पठनपाठनका लागि आवश्यक पाठ्यपुस्तकको अभाव थियो । २०३१ सालमा भारतमा साङ्केतिक भाषामा शिक्षा प्राप्त गरेका मुस्ताङका बहिरा सरयुप्रसाद शेरचनले कोठा भाडामा लिएर रूपन्देहीको भैरहवामा सात जनाको समिति गठन गरी 'बहिरा सांस्कृतिक सङ्घ' स्थापना गरेर भैरहवाका केही स्थानीय बहिराहरूलाई ब्रिटिस हस्तमाला र भारतीय साङ्केतिक भाषामा पढाएको बुझिन्छ । २०३५ सालमा इटालीका चार जना बहिराहरूसँग नेपाली बहिराहरूको भेट भएपछि इटालियन बहिराहरूले नेपाली बहिराहरूको उत्थानका लागि बहिरा संघको

स्थापना र साङ्केतिक भाषाको प्रयोग गर्नुपर्ने सुझाव दिएका थिए भनिन्छ । २०३७ सालमा काठमाडौंमा १३ जना बहिरा युवाहरू मिलेर 'बहिरा कल्याण संघ' (Deaf welfare Association) को स्थापना गरेको देखिन्छ । यो नै नेपालको पहिलो संस्था हो जुन अपाङ्गहरूको आफ्नै नेतृत्व र व्यवस्थापनमा खोलिएको थियो । पछि यस संस्थाको नाम काठमाडौं बहिरा संघ (Kathmandu Association of Deaf) राखियो । यसको मूल उद्देश्य नेपाली साङ्केतिक भाषाको थप विकास गर्नु र बहिराहरूको सामाजिक अध्ययन गर्नु थियो । २०४४ सालमा अमेरिकी पिस कोर ९एभबअभ अयचभ० की स्वयंसेविका पेट्रिसिया रस ९एबतचष्अष्ब च्यकक० र नेपाली बहिरा राघववीर जोशी, निर्मलकुमार देवकोटालगायतले नेपालभरका बहिराहरूले प्रयोग गर्ने सङ्केतको सङ्कलन गरेको पाइन्छ । २०४५ सालमा बहिरा कल्याण संघ, बहिरा बालकको स्कुल (नक्साल) र अमेरिकी पिस कोरको संयुक्त सहयोगमा नेपालका विभिन्न ठाउँबाट सङ्कलन गरिएका सङ्केतलाई समेटी १२०० शब्द रहेको नेपाली साङ्केतिक भाषाको शब्दकोश तयार गरिएको देखिन्छ । यादव र रेग्मी (२०५९) का अनुसार २०४६ सालमा युनिसेफ नेपालको आर्थिक सहयोगमा काठमाडौं बहिरा संघले पहिलोपल्ट नेपाली एकहाते हस्तमाला कार्डको विकास गरेको पाइन्छ । २०४७ सालमा 'काठमाडौं बहिरा संघ' जिल्ला प्रशासन कार्यालय र समाज कल्याण परिषद्मा संस्थागत रूपमा दर्ता भएको देखिन्छ । त्यसपछि संघले औपचारिक रूपमै दोभाषे प्रशिक्षण दिन सुरु गरेको र त्यसै वर्ष नेपाल टेलिभिजनले पनि नेपाली साङ्केतिक भाषाको समेत प्रयोग गरी 'मौन आकाश' नामक टेलिफिल्म प्रसारण गरेको पाइन्छ ।

२०५१ सालमा डेनमार्कको डेनिस सुस्तश्रवण महासंघले एल. बि. एच. परियोजनामार्फत नेपाली साङ्केतिक भाषाको विकास गर्न पाठ्यक्रम तथा शब्दकोशको निर्माण, समाचार पत्रिकाको प्रकाशन, साङ्केतिक भाषाको कक्षा सञ्चालनलगायतका कार्य गरेको देखिन्छ । २०५२ सालमा नेपाल राष्ट्रिय बहिरा तथा सुस्तश्रवण महासंघ (NFDH) को स्थापना भएको पाइन्छ । यससँगै साङ्केतिक भाषाको विकास गर्ने जिम्मेवारी महासंघमा आइपुगेको देखिन्छ । २०५३ सालमा 'बहिरा सञ्चारमा नेपाली साङ्केतिक भाषा' विषयक राष्ट्रिय सेमिनारको आयोजना गरिएको पाइन्छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालय, काठमाडौं विश्वविद्यालय, महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय तथा विभिन्न क्षेत्रका भाषाविज्ञहरूको समेत उपस्थिति रहेको उक्त कार्यक्रमले नेपाली साङ्केतिक भाषाको प्रचारमा योगदान पुऱ्याएको मानिन्छ । यसै वर्षदेखि नेपाल टेलिभिजनबाट साप्ताहिक रूपमा नेपाली साङ्केतिक भाषामा समाचार प्रसारण गर्न थालिएको पाइन्छ । २०५७ सालमा काठमाडौं बहिरा संघले 'मान्छे मान्छेहरू' नामक नेपाली साङ्केतिक भाषाको नाटक प्रदर्शन गरेको थियो । जसले नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानद्वारा आयोजित राष्ट्रिय नाटक महोत्सव २०५८ मा सर्वोत्कृष्ट नाटकका रूपमा समेत पुरस्कार पाएको थियो । २०५७ सालमै काठमाडौं बहिरा संघ र राष्ट्रिय बहिरा तथा सुस्त श्रवण महासंघले डेनिस सहयोग संस्थाको सहयोगमा ५०० शब्दहरू रहेको शब्दकोश प्रकाशित गरेको देखिन्छ । २०५८ सालमा काठमाडौं बहिरा संघले सरल तरिकाले साङ्केतिक भाषामा प्रशिक्षण दिन सकियोस् भन्ने हेतुले नेपाली साङ्केतिक भाषाका ३०० शब्द सङ्केतलाई चित्राङ्कन गरी प्रकाशित गरेको र २०६० मा ६०२ अन्य सङ्केतसमेत समावेश गरी साङ्केतिक भाषाको कोश विस्तार गरेको पाइन्छ । यसपछि पनि विभिन्न संघ संस्थाहरूको सक्रियतामा नेपाली साङ्केतिक भाषाको विकास र विस्तारमा महत्तम कार्यकलापहरू हुँदै गएको देखिन्छ । नेपाल राष्ट्रिय बहिरा तथा सुस्तश्रवण महासंघलाई केही हदसम्म सहयोग पुऱ्याउन स्विडिस बहिरा संघ, बहिरा विकास युके र अन्य केही संघसंस्थाहरूले केही बहिरा प्रशिक्षक पठाउने गरेका छन् । जसले नेपाली साङ्केतिक भाषाका आधारमा नेपालका ग्रामीण क्षेत्रमा रहेका बहिरा र तिनका परिवारलाई तालिम दिने गर्दछन् । दुर्भाग्यवशः त्यस्ता प्रशिक्षकको सङ्ख्या ज्यादै न्यून रहेको छ । फलस्वरूप सबै बहिरा समुदायमाझ उनीहरू पुग्न असमर्थ छन् ।

नेपाली साङ्केतिक भाषाको विकासमा अझै पनि धेरै गर्न बाँकी छ किनभने नेपालका बहुसङ्ख्यक बहिराहरूले नेपाली साङ्केतिक भाषाको प्रयोग गरेको पाइँदैन । यसो हुनुका पछाडि विभिन्न कारणहरू रहेका छन् । जस्तो कि, बहुसङ्ख्यक बहिराहरू नेपालको ग्रामीण भेकमा रहेका छन् र ती श्रवण क्षमता भएका जनसङ्ख्याका बिचमा छन् । २०६८ को जनगणनाअनुसार नेपालको ग्रामीण क्षेत्रमा ७१,८१३ जना बहिराहरू रहेका छन् । जो नेपाली साङ्केतिक भाषा ९ल्क्षि० का प्रयोगकर्ताको सम्पर्कबाहिर छन् । जब कि नेपालमा बहिराहरूको कुल सङ्ख्या ७९,३०७ रहेको छ । उसो त नेपालका अधिकांश बहिराहरू श्रवण क्षमता भएका आमाबाबुबाट जन्मेका छन् । जहाँ एक जना पनि साङ्केतिक भाषा प्रयोग गर्ने सदस्य छैनन् । नेपाली साङ्केतिक भाषा सबैभन्दा पहिले विद्यालयमै सिक्नुपर्ने अवस्था छ । तापनि त्यस्ता विद्यालयको सङ्ख्या ज्यादै न्यून छ र यसलाई (साङ्केतिक भाषा पढाउने कार्यलाई) खुशीसाथ स्वीकारिएको पनि पाइँदैन । सारतः नेपाली बहिराहरूले सामान्य अवस्थामा साङ्केतिक भाषा पढ्ने अवसर र वातावरण नै पाएका छैनन् । नेपाली साङ्केतिक भाषाको विकासमा यी र यस्ता यावत् समस्याहरू रहेका भए पनि यसको उत्थानमा सम्बन्धित व्यक्ति, संघ, संस्था र राज्यले युगानुकूल पहल गर्दै जाने हो भने यसको अपेक्षित विकास असम्भव छैन ।

नेपाली साङ्केतिक भाषाका विशेषता

नेपाली साङ्केतिक भाषाको आफ्नै किसिमको संरचनात्मक स्वरूप रहेको छ । यसको संरचनामा हस्तवर्णमाला वा वर्णव्यवस्था (हस्ताकार, स्थान र चाल), व्याकरण व्यवस्था (रूप व्यवस्था, वाक्य व्यवस्था) लगायत पर्दछन् । यस सम्बन्धमा यादव र रेग्मी (२०५९) लगायतले चर्चा गरेका छन् । यससम्बद्ध समग्र विशेषताहरूको चर्चा निम्नानुसार गरिएको छ :

हस्तवर्णमाला/वर्ण व्यवस्था

साङ्केतिक भाषाका हस्त वर्णमालाको निर्माणमा हस्ताकार, हस्तस्थान, हस्तचाल र हस्तदिशानिर्देशले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् । साङ्केतिक भाषामा वर्णलाई सङ्केतिम वा चेरिम (Chereme) भनिन्छ । यिनको प्रयोगले शब्द, वाक्यांश वा वाक्य सङ्केतको निर्माण हुन्छ । प्रत्येक देशमा आ-आफ्नै किसिमका हस्तवर्णमालाको प्रयोग गरिन्छ । कहीँ ती एक हाते प्रकृतिका (सर्वप्रथम इटालीका कसमस रोसेलियसले प्रस्तुत गरेका) त कहीँ दुई हाते प्रकृतिका (सर्वप्रथम बेलायतका जोन बालिसले प्रस्ताव गरेका) देखिन्छन् । नेपाली हस्तवर्णमालामा दुबै हातको (बेलायती साङ्केतिक भाषामा जस्तो) प्रयोग नगरी एक हातको (अमेरिकी साङ्केतिक भाषामा जस्तो) प्रयोग गरिन्छ । यसमा हस्ताकार, स्थान, चाल र दिशानिर्देशले अर्थमा भिन्नता ल्याउँछ ।

- **हस्ताकार:** नेपाली साङ्केतिक भाषामा हातका विभिन्न आकारको प्रयोग गरिन्छ । यसमा केही आधारभूत वा स्थानीय हस्ताकारका अतिरिक्त विश्वव्यापी रूपमा प्रचलित हस्ताकारलाई पनि उपयोग गरिएको पाइन्छ जसअन्तर्गत हात मुठी पार्ने, खोल्ने, तल फर्काउने, माथि फर्काउने, विभिन्न सङ्ख्या र आकारमा औंला जोड्ने, फैलाउनेलगायत पर्दछन् । हातको आकारमा देखा पर्ने परिवर्तनले अर्थमा भिन्नता ल्याउँछ ।
- **हस्तस्थान:** सङ्केतीकरण गर्दा हात रहने स्थानलाई हस्तस्थान भनिन्छ । नेपाली साङ्केतिक भाषामा हातलाई टाउकोमाथिदेखि कम्मरसम्म, अगाडिपछाडि र दायाँबायाँ पुऱ्याउन सकिन्छ । यसमा हातले जुन शारीरिक अवयवलाई स्पर्श गर्छ त्यसैअनुसारको अर्थ प्रकट हुन्छ ।
- **हस्तचाल**ः साङ्केतिक भाषामा हातको चाल छिटो वा ढिलो हुन सक्छ, तलमाथि हुँदै अगाडि बढ्न सक्छ । नेपाली साङ्केतिक भाषामा पनि हातको चाल कहिले स्थिर, कहिले गतिशील, कहिले द्रुत त कहिले सुस्त हुन्छ । हस्तचालको यस अवस्थाले अर्थमा भिन्नता ल्याउँछ ।
- **हस्तदिशानिर्देश:** हस्तदिशानिर्देशले हात कुन दिशातिर रहेको छ वा फर्केको छ भन्ने कुरालाई जनाउँदछ । नेपाली साङ्केतिक भाषामा पनि हातको दिशाले अर्थमा भिन्नता ल्याएको पाइन्छ ।

व्याकरण व्यवस्था

नेपाली साङ्केतिक भाषाको व्याकरण व्यवस्थाबारे विस्तृत अध्ययन हुन सकेको छैन । तापनि यसमा रूप व्यवस्था र वाक्य व्यवस्थाको अवस्था देखापर्ने कुरा विद्वान्हरूले उल्लेख गरेका छन् :

रूप व्यवस्था

साङ्केतिक भाषामा अर्थयुक्त लघुतम सङ्केत एकाइलाई सङ्केत रूप भनिन्छ । नेपाली साङ्केतिक भाषामा रूपायन र व्युत्पादनको प्रक्रिया घटित हुन्छ । यसमा लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल, पक्ष, भाव, कारक, करण, अकरण, कोटिकर आदिका आधारमा रूपायन भएको पाइन्छ । जसमध्ये मानवीय नाम र विशेषणमा पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी व्यवस्था (मानवेतर नाम र क्रियामा लिङ्गभेद नपाइने), एकवचन र बहुवचन भेद, प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुष भेद, आदरमा तहगत अभेद, वर्तमान, भूत र भविष्यत् काल (कालका पक्षको भेद व्याकरणबाट नभई सन्दर्भबाट छुट्टिने), सामान्यार्थ, प्रश्नार्थक र बाध्यार्थक भाव, कर्ता, कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान, अधिकरण र सम्बन्ध कारक, करण-अकरण (अकरणका लागि पूर्वसर्ग, परसर्ग र शाब्दिक प्रतिस्थापनको व्यवस्था) तथा जना, ओटा (मानवीय र मानवेतर नाम छुट्याउन प्रयोग गरिने) जस्ता कोटिकरको व्यवस्था रहेको देखिन्छ । सङ्केत व्युत्पादनका सन्दर्भमा सर्ग (अग्रसर्ग, मध्यसर्ग र परसर्गको प्रयोग), समास, द्वित्व (पूर्ण र आंशिक द्वित्वको प्रयोग) र कर्तन प्रक्रियाको प्रयोग पाइन्छ भने शब्दवर्गअन्तर्गत नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, नामयोगी, संयोजक र क्रियाविशेषण गरी सात वर्ग रहेको देखिन्छ । यसमा निपात र विस्मयादिबोधक सङ्केतहरू भने पाइँदैनन् ।

वाक्य व्यवस्था

नेपाली साङ्केतिक भाषा नेपाली भाषाजस्तै कर्ता, कर्म र क्रियाको वाक्यात्मक क्रममा रहेको छ । जसलाई यसको आधारभूत क्रम मानिन्छ । यसमा परिस्थितिअनुसार कर्ता-क्रिया, कर्म-क्रिया, कर्ता-कर्म-क्रिया र क्रिया मात्रको पनि प्रयोग गरिन्छ । कर्तृवाच्य प्रयोगको मात्र व्यवस्था रहेको नेपाली साङ्केतिक भाषामा निश्चयार्थक/सामान्यार्थक वाक्य संरचना आधार संरचनाका रूपमा देखा पर्छ भने त्यसमा सम्भावनार्थक, बाध्यार्थक (पर्छ), प्रश्नार्थक सङ्केतको योग गरेपछि तदीय संरचनाको निर्माण हुन्छ । यसमा लामा-लामा वाक्यलाई सङ्क्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गर्ने परिपाटी (वाक्य सङ्क्षिप्तताको स्थिति) पनि रहेको छ ।

अर्थ व्यवस्था

नेपाली साङ्केतिक भाषामा द्व्यार्थी (पर्यायवाची र अनेकार्थी) सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । यसमा कतिपय भिन्न सङ्केतले समान अर्थ प्रस्तुत गर्छन् भने एउटै सङ्केतले पनि एकभन्दा बढी अर्थ प्रकट गर्न सक्छन् । यसमा हस्तक्रिया, चाल, स्थान, दिशा, मुखमुद्रा, हाउभाउ वा प्रस्तुतिस्वरूपले पनि प्रभाव पारेको हुन्छ । यसबारे विस्तृत अध्ययन भने भइसकेको छैन ।

भाषिका अवस्था

नेपाली साङ्केतिक भाषामा कथ्य भाषामा जस्तै क्षेत्रीय र सामाजिक भेद पाउन सकिन्छ । नेपालको भौगोलिक विविधता, बहुभाषिक एवम् बहुजातीय स्वरूपका कारण साङ्केतिक भेदको विकास भएको देखिन्छ । यसमा स्त्रीलिङ्गी सङ्केतका लागि 'फुली' लगाउने जातिका सन्दर्भमा सम्बन्धित स्थान र नलगाउने जातिका सन्दर्भमा लामो कपाल सङ्केत गरिन्छ । नेपालीमा 'बोक्नु' क्रिया बुझाउने शब्दले तराई (टाउकामा भारी बोक्ने), पहाड (डोकामा भारी बोक्ने) र काठमाडौं उपत्यका (काँधमा खर्पन बोक्ने) मा फरकफरक अर्थ दिएजस्तै साङ्केतिक भाषामा पनि यसको सङ्केत फरकफरक रहेको पाइन्छ । यसका अलावा नेपाली साङ्केतिक भाषामा झानकोटको साङ्केतिक भाषा, धान्द्रुकको साङ्केतिक भाषा, जुम्लाको साङ्केतिक भाषालगायतका साङ्केतिक भेदहरूको पहिचान भइसकेको मानिन्छ ।

गतिशीलता/परिवर्तनशीलता

परिवर्तन भाषाको स्वभावसिद्ध प्रक्रिया हो । नेपाली साङ्केतिक भाषा बोली भाषाजस्तै गतिशील रहेको छ । यो समयको अनुक्रमसँगै परिवर्तन हुँदै गएको देखिन्छ । यसमा सङ्केत परिवर्तन हुँदा कुनैमा पूरै र कुनैमा आंशिक परिवर्तन भएको पाइन्छ । पहिले चैत्र महिना सङ्केत गर्दा घोडाको लगाम समाई दौडाएजस्तो गर्ने गरिएको र अहिले रामले वाण हानेजस्तो गर्नुले सङ्केतको पूर्ण परिवर्तनलाई जनाउँदछ भने पहिले 'गाँजर' सङ्केत गर्दा पाँच औंलाले गोलो आकार बनाई टोकेजस्तो गरिएको र अहिले रातो रङ जनाई टोकेजस्तो गरिनुले सङ्केतमा भएको आंशिक परिवर्तनलाई जनाउँदछ । यस भाषामा कतिपय विदेशी साङ्केतिक भाषा (विशेषतः अमेरिकाली, बेलायती, स्विडिस साङ्केतिक भाषा) बाट पनि विभिन्न सङ्केतहरूको आगम भएको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

सङ्केतका आधारमा विचार विनिमय गरिने साङ्केतिक भाषा बोलीभन्दा भिन्न र स्वतन्त्र हुन्छ । साङ्केतिक भाषाको आफ्नै भाषिक व्यवस्था र व्याकरणिक संरचना हुन्छ । संसारमा ७० मिलियन अर्थात् सात करोड बहिरा मानिसहरूले साङ्केतिक भाषाको प्रयोग गर्ने तथ्य पाइन्छ । साङ्केतिक भाषाको प्रयोग व्यवहार बोली भाषाभन्दा पहिले नै भएको मानिन्छ । वस्तुतः होमोसिपियन्स अवस्थादेखि नै मानवले भाषाको प्रयोग गर्दै आएको र तत्बखत विचार विनिमयका लागि हाउभाउ एवम् दृश्य सङ्केतको प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । वर्तमान समयमा यसको तीव्रतर विकास र प्रयोग हुँदै गएको देखिन्छ । मौखिक भाषाका जस्तै साङ्केतिक भाषाका पनि विभिन्न प्रकार रहेका छन् । साङ्केतिक भाषालाई स्थानका आधारमा अमेरिकाली, फ्रान्सेली, नेपाली आदि प्रकारमा, संरचनाका आधारमा वैकल्पिक साङ्केतिक भाषा, ओठे साङ्केतिक भाषा, अङ्गुलीवर्तनी साङ्केतिक भाषाका रूपमा र प्रायोगिक आधारमा घरेलु, ग्रामीण, बहिरा समुदायमा आधारित , राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय साङ्केतिक भाषामा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । नेपाली साङ्केतिक भाषाका सन्दर्भमा यसको आफ्नै मौलिकता पाउन सकिन्छ । नेपालमा सर्वप्रथम २०२३ सालमा काठमाडौंस्थित वीर अस्पतालका दुई वटा कोठामा बहिराहरूलाई पढाउने कार्य थालेसँगै साङ्केतिक भाषाशिक्षणको प्रारम्भ भएको देखिन्छ । नेपाली साङ्केतिक भाषाको संरचनामा हस्तवर्णमाला वा वर्णव्यवस्था र व्याकरण व्यवस्थालगायतका विशेषता अन्तर्भूत रहेको पाइन्छ भने केही अन्य अभिलक्षण : अर्थ व्यवस्था, भाषिका अवस्था, गतिशीलता आदिसमेत सन्निहित रहेको देखिन्छ । वर्तमान सन्दर्भमा नेपाली साङ्केतिक भाषाको क्षेत्र फराकिलो बन्दै गएको छ । सम्प्रति यस भाषामा पत्रपत्रिका तथा शब्दकोश प्रकाशन, चलचित्र र टेलिभिजनमार्फत सूचना एवम् समाचार प्रसारण हुने गरेको पाइन्छ । यसबाट संसारका अनेकन् देशमा प्रयोग-व्यवहारमा रहेको साङ्केतिक भाषाको आफ्नै इतिहास, प्रयोगव्यवहार र विशेषतागत वैशिष्ट्य रहेको कुरा गतार्थ हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

आर्मोस्ट्रोङ, डी. एन्ड मिसेल, के. (सन् २००२), *द स्टडी अफ साइन ल्याङ्ग्विज,* ग्लाउडेन्ट युनिभर्सिटी ।

उडवार्ड, जे. (सन् १९९३), द रिलेसनसिप अफ साइन ल्याङ्ग्विज भेराइटिज इन इन्डिया, पाकिस्तान एन्ड नेपाल, *साइन ल्याङ्ग्विज स्टडिज,* १५-२२ ।

गौतम, डी. र चौलागाई, पी. पी. (२०६७), *भाषाविज्ञान,* पाठ्यसामग्री पसल ।

जिसन, यु. (सन् २००३), इन्डो पाकिस्तानी साइन ल्याङ्ग्विज ग्रामरः अ टाइपोलोजिकल आउटलाइन, *साइन ल्याङ्ग्विज स्टडिज,* १५७-२१२ ।

जोशी, आर. बी. (सन् १९९१), नेपालः अ प्याराडाइज फर द डेफ? *साइन ल्याङ्ग्वेज स्टडिज,* २०, १६१-१६८ ।

डल्गार्नो, जी. (सन् १६८०), *द डिफ एन्ड डम्ब म्यान्स टुटर,* अक्सफोर्डः हल्टन ।

बिकफोर्ड, जे. ए. (सन् २००५), द साइन्ड ल्याङ्ग्वेजेज अफ इस्टर्न युरोप, *साइन ल्याङ्ग्वेज स्टडिज* ५ (४), ४७१-५१४)

बुल्वेर, जे. (सन् १६६४), *चिरोलोगियाः अर द नेचरल ल्याङ्ग्विज अफ द ह्यान्ड,* लन्डन ।

भण्डारी, पारसमणि र अन्य (२०६७), *सामान्य भाषाविज्ञान,* सनलाइट पब्लिकेसन ।

भुसाल, केशव (२०७०) *सामान्य भाषाविज्ञान,* पाठशाला पब्लिकेसन ।

भ्याली, सी. एन्ड लुकास, सी. (सन् २०००), *लिङ्ग्विस्टिक्स अफ अमेरिकन साइन ल्याङ्ग्विज,* ग्लाउडेट युनिभर्सिटी प्रेस ।

मोर्गन, एम. डब्लु (सन् २०१२, सेप्टेम्बर ११), *थ्रु एन्ड बियोन्ड द लेक्सिकनः अ सेमिओटिक लुक एट नेपाल साइन ल्याङ्ग्विज एफिलिएसन,*

हिमालयन ल्याङ्ग्विज सिम्पोजियम, (अप्रकाशित कार्यपत्र) ।

मोडी, बी. (सन् १९८७), *गलाउडेट इन्साइक्लोपेडिया अफ डिफ पिपल एन्ड डिफनेस,* न्युयोर्क ।

यादव, वाइ. पी. र रेग्मी, भीमनाराण (२०५८), *भाषाविज्ञान,* न्यू हिरा बुक्स ।

रोस, पी. एन्ड देवकोटा, एन. के. (सन् १९८९), *नेपाली साइन ल्याङ्ग्विज डिक्सनरी: द वेलफेयर सोसाइटी फर द हेयरिङ् इम्पेइर्‌ड,* सहयोगी प्रेस ।

विटम्यान, एच. (सन् १९९१), क्लासिफिकेसन लिङ्ग्विस्टिक दस ल्याङ्ग्विज साइन नन भोकलमेन्ट, *रिभ्यु क्वेबकोइज द लिङ्ग्विस्टिक थियरी एन्ड एप्लाइ,* १० (१), २१५-८८ ।

वेदे, (इपु. ७२५), *दि टेम्पोरस रेसम,* ब्रिटानिकाबाट प्राप्त ।

शर्मा, एस. (सन् २००३), *द अरिजिन एन्ड डेभलपमेन्ट अफ नेपाली साइन ल्याङ्ग्वेज,* (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), त्रि. वि. कीर्तिपुर ।

ह्युमन राइट्स वाच (सन् २०२२), फर द डेफ कम्युनिटी, साइन ल्याङ्ग्वेज इक्वाएल्स राइट्स, https://www.hrw.org/news/2022/09/23/deaf-community-sign-language-equals-right बाट प्राप्त

Ethical approval for the research: Not applicable

Consent for publication: Not applicable

Conflict of interest: The author does not have any conflict of interest with any institutions concerning this research

Ethical conduct of research: This paper is written ethically

Authors Bio-notes

Keshav Prasad Bhusal is an assistant professor of Nepali education with a PhD in Nepali Education. He is currently working at Central Department of Education, Tribhuvan University. He has published dozens of articles on Nepali literature.